

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ОДЕЉЕЊЕ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ
СРПСКИ ЈЕЗИК У СВЕТЛУ САВРЕМЕНИХ ЛИНГВИСТИЧКИХ ТЕОРИЈА
Књига 4

ТЕОРИЈА ДИЈАХРОНИЈСКЕ
ЛИНГВИСТИКЕ И ПРОУЧАВАЊЕ
СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА

БИБЛИОТЕКА ИНСТИТУТА
ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

Л.Бр. 10347

П.Бр.

Датум.

Примљено на III скупу Одељења језика и књижевности
од 23. марта 2010. године на основу реферата
дописног члана Александра Ломе
и дописног члана Милорада Радовановића

Уредници

ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЏОР
дописни члан САНУ

МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ
дописни члан САНУ

БЕОГРАД 2010

Александар Лома
(Београд)

ЕТИМОЛОГИЈА И ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈА У ДИЈАХРОНОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

Из искустава рада на Етимолошком речнику српског језика¹

Разматра се узајамни значај дијалектологије и етимологије као двеју грана историјске лингвистике, уз посебан осврт на изоглосе које српски језички простор повезују са словенским севером.

Кључне речи: дијалектологија, етимологија, изолексе, српски, прасловенски, индоевропски.

Сосировски појмови дијахроније и синхроније немају подједнако термиолошко утемељење. Док се овај други заснива на грчком придеву *σύγχρονος* 'савремен' који, додуше, не спада у старији лексички фонд — посведочен је први пут код (нео)платоничара Максима Тирског у другом веку н.е. — али је ипак у тренутку када се за њим посегло да се означи нови приступ језичким чињеницама имао иза себе довољно дугу историју, онај први је научна новокованица, према њему начињена од грчких елемената (*διὰ* 'кроз' + *χρόνος* 'време'), на основу обрта *διὰ χρόνου* 'током времена'. Тако успостављена творбена симетрија двају термина свакако је послужила да се разлика новог приступа према традиционалном искаже јасније него што је то случај ако се уместо „дијахрон“ употреби „историјски“. Имплицитно, тиме је, бар на декларативној равни, отклоњена опасност да се синхроно посматраће и проучаваће а ригор дефинише као анисторично, или чак антиисторично. Другим речима, остављена су одшкринута врата да новоуспостављена „бинарна опозиција“ остане у оквирима једне јединствене науке о језику, као израз двају њених подједнако легитимних и комплементарних, а не међусобно супротстављених приступа. Но у даљем развоју током двадесетог века, одатле су се ипак развиле две засебне и једна према другој прилично индиферентне дисциплине.

¹ Овај прилог је резултат рада на пројекту 148004: „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“, који у целини финансира Министарство науке Републике Србије.

Могло би се рећи да се тек својом дихотомијом на синхрону и дијахрону лингвистика еманциповала из материнског загрљаја филологије који ју је можда помало гушио, али свакако и штитио од понеког застрашивања. Ваљало је превазићи сагледавање изолованих језичких факата по временској вертикали, али на другој страни структурални увиди на синхроним равнима покатакд пате од претераног уопштавања и недовољног уважавања историјске условљености појединих појава. Разуме се, између те две крајности постоји она наука која, било да фокусира синхроне или дијахроне пресеке, користи све предности модерних теоретских приступа а да при том не одбацује позитивне тековине традиционалне лингвистике. Поједине гране науке о језику различито се позиционирају у том методолошком распону, међу њима дијалектологија и етимологија, о којима ће овде бити речи, како с обзиром на место сваке од њих понаособ тако и на њихову узајамност.

Дијалектологија можда више од свих осталих огранака заснива свој приступ на што потпунијим синхроним описима и пружа за њих најрелевантније обрасце. Упркос томе, она има чврсто дијахроно утемељење, јер сам појам дијалекта проистиче из сазнања о језичкој варијантности која подразумева заједничко порекло. У томе не треба видети никакав парадокс, већ само потврду хегеловске дијалектике, према којој теза, у овом случају: особина једног дијалекта, налази, на синхроној равни, своју антитезу у одговарајућој особини другог дијалекта, да би се из тога извела, на дијахроној равни, синтеза, у виду њиховог заједничког предлошка. Као куриозум, подсетимо да термини *дијалект* и *дијалектика* потичу од исте грчке речи *διάλεκτος*, овај други у њеној платоновској употреби: „(сократовски) разговор“, онај први у аристотеловској: „говор (својствен једном географском подручју)“. Модерна класификација, по којој би дијалектологија била огранак социолингвистике, занемарује њено порекло и њену суштину, свдећи је на пуку дескрипцију. Ако је уопште смислена подела лингвистичких дисциплина на синхроне и дијахроне, она спада у ове друге. Самим тим, термин *историјска дијалектологија* је таутолошки, премда се у пракси срећу дијалектолошки радови који се програмски одричу дијахроних увида.

Етимологија има за свој предмет поједине речи, покушавајући да изнађе њихово порекло и првобитно значење; у том смислу, може се речи да је она најисторичнија и у највећој мери „изолујућа“ од свих грана лингвистике, па би самим тим требало да буде и најзатворенија за све лингвистичке теорије које су се развиле од Сосира наовамо. У неким својим лошијим издањима она то и јесте; но у онима бољим, она успоставља чврсту спону између традиције и иновације на пољу

науке о језику. За њу је, као и за друге научне дисциплине, од суштаствене важности једно опште начело: посматрати појаве у њиховом контексту (структуралистички речено: као део система). Тај контекст је двострук: у првом реду језички, а онда и културноисторијски. То значи да се разматрана реч мора сагледавати на два синхрона плана: као саставни део конкретне идиоме (дијалекта или историјског варијетета књижевног језика) у којем је посведочена, и као елемент културе (духовне и/ли материјалне) једнога подручја у једном времену. Семиотичком терминологијом: ваљана етимолошка интерпретација речи одређује је и као део језичког, и као део културног кода. Она увек мора поћи од гласовних и творбених законитости, па преко потврђених употреба речи завршити са историјатом њоме означеног појма, користећи за ово последње ванјезичке увиде: књижевноисторијске, етнографске, археолошке и друге.

Делом тај чисто лингвистички део посла, за речи књижевно посведочене у разним раздобљима, одрађује стара добра филологија, но за оне без (довољно) потврда често су драгоцене, или једина сведочанства дијалектолошки записи. Етимологу посао тада увелико зависи од информација које они пружају, од оних акцентолошких и морфолошких преко илустративних примера употребе речи до елемената њеног културног контекста (нпр. описи обичаја, делова ношње, оруђа, начина на који се оно користи итд.). Што се тиче дијалектологије, видели смо да је сам појам дијалекта заснован на језичком (пра)сродству, а оно се утврђује првенствено на основу заједничког порекла довољно великог дела лексичког фонда, тј. збира појединих етимологија. Повлачење знака етимолошке једнакости између различитих облика исте речи у дијалектима омогућује оно што је главни циљ дијалектологије: картографско представљање језичких података, тј. исцртавање изоглоса. Заузврат, изоглосе, или, у ужем смислу, изолексе, које предочавају ареал дате речи, драгоцене су полазиште за њену етимолошку анализу, а у исходу те анализе саме могу бити допуњене и проширене.

Модерна етимологија развила се у склопу компаративне лингвистике, која је поникла из сазнања о постојању прајезика — у њеном случају, праиндоевропског — чијим је дијалекатским гранањем настао велики број језика распрострањених испрва на евроазијском простору, а данас широм Земљине кугле. Премда су у своме осамостаљивању ти огранци одавно прешли црту узајамне разумљивости, из једног другог угла на њих се може гледати као на дијалекте. Индоевропска компаративистика пошла је, наиме, од претпоставке о међусобном сродству одређене скупине језика и кроз деветнаести век трудила се да полазећи од историјски посведочених факата појединих чланова ие. породи-

це реконструише прајезик који им лежи у основи. Када су почетком двадесетог века главне црте тог прајезика биле, трудом младограматичара, реконструисане са довољном закономernoшћу међусобних односа, и пошто се у другој половини претходног столећа, на немачком и француском терену, осамосталила и методолошки уобличила дијалектологија, Сосиров ученик Антоан Меје могао је, из обрнуте перспективе, усмерене од реконструкта према историјским идиомима проистеклим из њега кроз процес дијалекатске диференцијације, назвати своју књигу „Индоевропски дијалекти“ (MEILLET 1908). На италијанском тлу развила се геоллингвистика као особен спој дијалектологије и индоевропеистике.²

Картографско приказивање језичких чињеница и појава својствено дијалектологији подједнако је легитиман метод и за компаративну лингвистику, бар од онога тренутка од када се поједини чланови језичке породице дају лоцирати у својим историјским стаништима. Тако се изоглосама могу обележавати и ареали појединих речи и одатле извлачити закључци о заједничким иновацијама и архаизмима, о позајмицама унутар и изван круга сродних језика. Уз то се у новије време круг класичних историјских сведочанстава проширује подацима које пружају теренска дијалектолошка истраживања живих, али донедавна слабо проучених или чак непознатих идиома, попут тзв. нуристанских језика у пределу Хиндукуша као посредујуће карице између иранског и индоаријског.³ Све у свему, не може се повући оштра црта разграничења између дијалектологије и компаративне лингвистике, као ни између „површинске“ етимолошке анализе (неки је зову морфонолошком) која омогућује контрастирање факата унутар једног савременог дијалекатског комплекса и оне „дубинске“, усмерене ка реконструкцији праисторијских предлогака. Осим у степену очевидности, нема, са епистемолошке тачке гледишта, суштинске разлике између свођења с.-х. дијалекатских облика *бео*, *био*, *бел*, *бијел* на старосрпско *бѣл* и, рецимо, свођења стсл. *дѣва*, гот. *twa(i)* и јерм. *erku* на праиндоевропско **diu̯*. Но свакако да ширину и хронолошку дубину фокуса треба примерити конкретном предмету истраживања.

Када је реч о етимолошком изучавању српског језика, видокруг се свакако не ограничава српским језичким простором, већ у ужем фо-

² У радовима Бартолија, Пизанија, Алесија, уп. ТРУБАЧЕВ 1959: 214–215.

³ У новије време велики изазов за индоевропеистику представља контраверза око присуства кентумског слоја лексике у индоаријском дијалекту бангани на обронцима Хималаја, која је настала и решава се искључиво на основу дијалектолошких теренских истраживања.

косу ваља држати све јужнословенске дијалекте и балканске језике са њиховим говорима, а у ширем видном пољу имати свеукупност словенских језика и њихових дијалеката. Треба, у начелу, очекивати да непрекинут ареал поједине лексеме одсликава актуелни распоред говора датог језика, док њено мање или више изоловано јављање на две или више међусобно удаљених тачака одражава неку стварност која је претходила сеобама и преслојавањима из којих је то данашње стање произашло. На словенском југу имамо карактеристичне примере кајкавског дијалекта, који се рачуна у (српско)хрватске али је генетски ближи словеначком, и торлачких говора у српско-бугарском пограничју, од којих се они западни рачунају у српске а источни у бугарске, иако између себе показују више сличности (како структуралних, тако и лексичких⁴) него са западнијим српским, односно источнијим бугарским говорима.

Посебно су занимљиве лексичке подударности са северним словенским језицима.⁵ Њиховом изучавању се посвећује посебна пажња у склопу рада на етимолошком тезаурусу српског језика (ЕРСЈ).⁶ Део њих могу се просудити као архаизми, тј. упоредно очување прасловенских факата. На питање примарности или секундарности дијалекатских ликова општесловенски увиди покатак дају неочекиване одговоре. Варијанта *брисџар* 'бистар', премда распрострањена између Дрине и Мораве и од Бачке до јужне Метохије, на шумадијско-војвођанском и смедеревско-вршачком дијалекатском подручју и у западним дело-

⁴ Уп. нпр. ЛОМА 2006.

⁵ BORYŚ 1980: 75–76 = 2007: 209–210, н. 1 даје добар преглед раније литературе; од доцније уп. нарочито КУРКИНА 1992. За изучавање веза те врсте од непроцењивог су значаја лексички томови општесловенског атласа (ОЛА, Серия лексико-словообразовательная), од којих су досад изашли Выпуск 1. Животный мир, Москва 1988; Вып. 2: Животноводство, Warszawa 2000; Вып. 3: Растительный мир, Минск 2000; Вып. 8: Профессии и общественная жизнь, Warszawa 2003. Атлас прати и серија у виду часописа са ауторским прилозима из области словенске дијалектологије *Общеславянский лингвистический атлас — Материалы и исследования* (од 1965 до 2008. изашло је 26 свезака). За један лексички слој специфичне дистрибуције на општесловенском плану, поникао на посебној културноисторијској подлози, податке пружа већ завршени Општекарпатски атлас (ОКДА: Вступительный выпуск, Скопје 1987; Выпуск 1, Кишинев 1989; Вып. 2, Москва 1994; Вып. 3, Варшава 1991; Вып. 4, Львов 1993; Вып. 5, Братислава 1997; Вып. 6, Будимпешта 2001; Вып. 7, Белград — Нови Сад 2003).

⁶ Амбиција да се повуку нове прасловенске дијалекатске изоглосе истакнута је већ у предговору Огледној свесци (ЕРСЈ ОС стр. XV). У предговору трећој свесци истиче се настојање да се поредбена база непрестано проширује „мање познатим, слабије коришћеним и теже приступачним изворима, пре свега дијалектолошким“ за лексику других словенских језика (ЕРСЈ 3: 6).

вима косовско-ресавског и призренско-тимочког ареала, досад је била просуђивана као секундарна од стране дијалектолога и остала потпуно незапажена од стране етимолога; но постојање облика *bristri* у западним словачким и *брисрий* у западним украјинским говорима јасно указује да је посредни изворнији облик прасловенског придева **brystřь*, који се убедљиво тумачи из унутарјезичких средстава (изворно ‘оштар’, у вези са *брисаїи*, *брусийи* итд.), а да је распрострањеније и далеко боље посведочено **bystrь*, без тако убедљиве етимологије, настало обичном дисимилацијом (LOMA 2008; ЕРСЈ 3: 312–317).

За историјску дијалектологију од таквих архаизама занимљивије су заједничке иновације, јер казују нешто о дијалекатским односима познопрасловенског доба и правцима раних миграција. Торлачки облик *йокрива* ‘коприва’ са изолованим потврдама на чакавском и словеначком терену, својствен је и пољском књижевном, језику (*pokrzywa*), где се сматра плодом сразмерно позне метатезе; но с обзиром на његову распрострањеност, пре ће бити да се ради о познопрасловенској творбеној варијанти (**pokrop(r)iva* поред **k(r)opriva*, LOMA 2009).

Неке занимљиве изгласе дају се са доста вероватноће повући на основу топонимије, нпр. *Џаб* брдо у Зарожју под Повленом : укр. *охаб* ‘неупотребљив комад земљишта, каљуга’. Име села *Дљин* у доњем Драгачеву, посведочено у прошлости у средњем роду (*Длино* XV–XVII в., СрПом 131; *Tlin* на аустријској карти из 1718), вероватно се своди на **dъlinьno* ‘дуго (село)’, уп. опис села: „Дљин захвата огроман простор у кућу између Бјелице и Западне Мораве а на ушћу Бјеличину“ (ЕРДЕЉА-НОВИЋ 1902: 139); но одговарајуће придевско образовање, од апстрактне именице **dъl'ina*, постоји само у руском (*длинный*), и очито не представља никакав архаизам, већ иновацију која би, ако је овде понуђено тумачење исправно, сезала још у познопрасловенско доба.⁷

Међу јужнословенско-севернословенским изгласама највише их је које одражавају историјско-географску ситуацију непосредно пре цепања словенског света на две половине око 900. године. Такве су оне које словенски југ везују са украјинским или са словачким језичким простором.⁸ Друге установиве везе су „скоковитије“ и могу се узети за одразе динамике ранијих племенских кретања и наслојавања у још непрекинутом (позно)прасловенском језичком континууму. Такве

⁷ О овом топониму писао сам већ у својој (необјављеној) дисертацији *Проблеми изучавања суйсїраїа у їойонимїји Србије*, одбрањеној на Филозофском факултету у Београду 1988.

⁸ Уп. Ивић 1981: 134–135, са примерима и литературом. Од новијих налаза могу се навести с.-х. *чавѣдаїи*, укр. *чав'ядїти* (БЈЕЛЕТИЋ 2005), с.-х. *боговешан* : слч. дијал. *bohovatı* (БЈЕЛЕТИЋ 2009).

су јужнословенско-кашупске изоглосе као (x)ала каш. *xala* (ЕРСЈ 1: 97; БЈЕЛЕТИЋ 2002), *букаџи* ‘разметати се’ : каш. *буџас sq* (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2002: 250, н. 61), или — с обзиром на заједничке племенске корене посебно занимљиве — српско-лужичке, као *боблија* ‘гомила, узвишење’ : глуж. *boblija* ‘кврга, луковица’, вероватно плод укрштања прасл. **bǫbьl-* и **obьlь* (ЕРСЈ ОС 11–12; ЛОМА 1998: 152).⁹

Два географска термина као да одсликавају неку специјалну везу између северозападне Србије и северноруског дијалекатског подручја, првенствено владимирско-поволшких говора на његовом југоистоку:¹⁰ **jelьxъ* ‘влажно место обрасло јовом’ > срп. дијал. *jelaх* > *jelав*, *-ава*¹¹, рус. дијал. *елѡх, елѡа* / *-ѡха* (ЛОМА 1994: 231; уп. ŠIVIC-DULAR 1998: 167–168; СРНГ 8: 347); **obьčaga* / *-agъ* ‘речна отока, бара у пресахлом речном кориту’ > срп. *о(в)чага*,¹² рус. дијал. *обчѡк*, *-ѡ*, *бочѡг* и сл. (ЛОМА 1994: 230, 1995: 177; СРНГ 22: 264). Такође штокавска реч *неман* налази једину непосредну паралелу у севернорус. дијал. *неймань* ‘животиња која се не да укротити; необузdana особа’.¹³

Постојање изоглоса таквог домањаја суочава нас са једним помало неочекиваним изазовом. Порекло северноруских дијалеката треба тражити на северном рубу познопрасловенског ареала, где су се Словени додиривали са Балтима и постепено ширили на њихов рачун, асимилујући их. Хидронимија горњих сливова Дњепра, Оке и Волге јасно сведочи о балтском првенству на тим просторима и о постепеном процесу њихове асимилације од стране Словена. Недавно поредећи хидрониме *Увац* и *Ваја* у западној Србији (ова друга река се данас рачуна као притока оне прве, испрва је по свој прилици било обратно) са рускима *Вопь* и *Вопец*, дошао сам до закључка да су оба вероватно пренесена из тог дела данашње Русије, и да им је у основи балтска реч за ‘реку’, лит. *ũpė*. У староруско доба које описује Несторов летопис,

⁹ У том раду указано је и на низ других познопрасловенских „сербизама“.

¹⁰ Генетски и по традиционалној класификацији ти говори спадају у северноруске; у новије време, на основу резултата сразмерно позног дијалекатског мешања, они се убрајају у „средњоруске“.

¹¹ Као термин забележено у Азбуковици, као топоним распрострањено на исток до Тамнаве а на запад преко Дрине до Усоре; тамо се јавља изворнији лик са *-x*.

¹² Колубара (ваљевска и шумедијска), Мачва, Тамнава; облик са *-в-* (од *ъ* испред *ч*, уп. у истом крају *кљѡче* > *кљувче* > *кључе*) посведочен је само као микротопоним. Етимологија је неизвесна, можда изведеница суфиксом *-(j)aga* / *-(j)agъ* од **obьčcati* ‘испразнити се’, уп. ЭССЯ 30: 229, за образовање VAILLANT 1974: 501–502.

¹³ Хапакс забележен 1870. у Јарославској области, али са варијантама *неим*, *неималь* (< *неимань*) распрострањеним на целом руском североистоку од Архангелска до Камчатке, чији су говори настали на северноруској подлози. Детаљно ЛОМА 2007.

у тим крајевима живело је племе *Кривичи*, за које се сматра да су настали у исходу словенско-балтског мешања. Могуће је да је и тај етноним донесен на Балкан и да је до данас преживео у народном предању као назив некадашњег племена *Кричи* у данашњој североисточној Црној Гори, са губитком интервокалског *-в-* својственим зетско-сјеничким дијалектима (ЛОМА 2010). Ти увиди отварају једну нову могућност интерпретације већ уочених јужнословенско-балтских изолекси¹⁴ и подстичу на трагање за новим. У овом тренутку могу навести два случаја творбене подударности, од којих је други скопчан и са питањима историјске фонетике.

Суфикси са *-l-*: *-lo-*, *-ljo-*, *-la-*, *-lja-* и сл. били су продуктивни како у балтским тако и у словенским језицима, што се између осталог очитује у постојању паралелних образовања са њима и без њих на обе стране (ОТРЕЋСКИ 1963: 101–108; VAILLANT 1974: 567; SŁAWSKI 1974: 103–106). Тако је за дрво јеребику постојао балтословенски назив, који се у прасловенском реконструише двојако, као **čermša* и **čermša*, чему тачно одговара лет. *čermukša*, док лит. облици *šermūkšnis*, *šermūkšle* показују суфиксална проширења; овоме другом на целом словенском терену одговара само српско дијалекатско (у Црној Гори) *ѡренсла* (и сл.) од **čermšla* (ЛОМА 2007). Слично поред прасл. **gьrtanь* српски има *гркљан*, буг. *гьрклиан*, са образовањем коме најближе стоји лит. *gurklỹs* ‘вољка, гуша, ждрело’; балтско *kl* при том се регуларно изводи из *tl*, док би у јужнословенском (као и у источнословенском) **gьrtl-* требало да је дало **gьrl-*; но један од најархаичнијих словенских дијалеката, староновгородски, који се везује управо за некадашњу племенску територију Кривича, одваја се између осталог и у тој особини од других источнословенских говора: у њему прасл. **tl*, **dl* није дало *л*, као у њима, него *кл*, *гл*, као у балтском, нпр. *сустрѣкли* = *сусрели* (ЗАЛИЗНЯК 2004: 49). Да би избегле упрошћење у *л* на јужнословенском терену, групе **tl*, **dl* морале су бити већ донете на југ у лику **kl*, **gl*.¹⁵

Проблем балтско-словенских прожимања на северозападном ободу прасловенског арела донекле је специфичан због тесног сродства и дуготрајног додира између тих двеју језичких скупина, као и могућности да су оне у дубљој прошлости чиниле једну, балтословенску породицу (уп. најскорије РОЈАКОВ 1995). Но слична ситуација постојала је у праисторијско доба и на југоистоку, где су се наши пре-

¹⁴ BORYS 1980: 79–80 = BORYS 2007: 214 наводи речи **bьrna*, **divigь*, *klopь*, *odьmьti*, **rěsnь*, **sasiti*, **solna*; уп. још ТРУБАЧЕВ 1963: 189–193; НЕПОКУПНЫЙ 1976: 17–20; BORYS 1992a; BORYS 1992b.

¹⁵ Псл. **kl*, **gl* се у јужнословенском чува, нпр. *клеѡи*, *никла*; *гледаѡи*, *магла*.

ци додиривали и мешали са разним староиранским племенима. То је могло резултирати изоглосама попут сложенице ** $\text{urt-H}_2(\bar{a})p(-\acute{o})$* - која је на једној страни дала стيران. ** $\text{vrt}\bar{a}p$* - > н.-перс. *girdāb*, а на другој прасл. дијал. ** $\text{vrt}\bar{t}\bar{b}/\text{b}\bar{p}\bar{z}$* посведочено само у источнословенском и источнојужнословенском.¹⁶ Ако ту имамо посла са изоглосом која се претпоставно протезала из степа северно од Црног Мора, где су у античко доба живели ирански Скити и Сармати, обухватајући југоисточни део прасловенске територије у шумско-степској зони, постоје и лексичке везе са другим, географски удаљеним индоевропским идиомима које одражавају стање пре праисторијских миграција. Већ запаженим тохарско-словенским изолексама као што је тох. В *reki*, А *rake* : псл. ** $\text{r}\acute{e}\check{c}\bar{s}$* у новије време придодата је једна нова: тох. В *proksa* f.pl. ‘врста житарица или јело од ње’ : псл. ** proso* ,¹⁷ која не само да омогућује прецизну реконструкцију праие. лика као ** $\text{proks}\bar{o}$* -, већ и нову етимолошку анализу ** pro-ks-o* - ‘оно што се раније жање, врста жита која дозрева брже од других’; са гледишта јужнословенске дијалектологије тај нови налаз занимљив је утолико, што у новом светлу приказује с.-х. *īpóxa* > *īpója*, чије се -х- досад објашњавало хипокористичним извођењем од *īpoco*; сада се, међутим, чини вероватнијим да оно одражава депалатализовану варијанту ** proks* -, са дисимилацијом присутном и код самог глагола ** kositi* ‘жети’, праие. ** $\text{kes-}/\text{kos-}/\text{ks}$* -, тим пре што се у ** proxa* и род подудара са тохарским (ЛОМА 2006).¹⁸

Јужнословенска дијалекатска грађа може помоћи и да се утврде хронологија и путеви раних, општесловенских и делом још познопрасловенских позајмљеница. Рус. *глаз* ‘око’ и полј. *glaz* ‘облук’ свде се на германску реч за ‘ћилибар, стакло’ (уп. нем. *Glas*, енгл. *glass*), вероватно као културна позајмљеница са изворним значењем стаклених перли увожених са или преко германске територије; творбено-семантичка подударност између срп. дијал. (Смедерево) *глашци* ‘металне куглице на рибарској мрежи’ и укр. дијал. (*г*)*лазки*, блр. дијал. *глазкі* у истом значењу помера доба позајмице ка средини првог миленија н.е.¹⁹

¹⁶ Старословенски, бугарски, такође позајмљено у румунски; на српском тлу само на истоку у топонимији са македонско-бугарским фонетизмом (*Вршој*). В. детаљно ЛОМА 2007б.

¹⁷ Такође стпрус. *prassan*, ако није позајмљено из словенског.

¹⁸ Претпоставка је да су Тохарци пре свога исељења у данашњи кинески Туркестан, где су посведочени у другој половини првог миленија н.е., живели негде у суседству Прасловена (или Балтословена).

¹⁹ Срп. облик претпоставља *глашак* или *глажак*, са сличним колебањем у предаји германског спиранта као код подједнако старе позајмљенице ** xyza* / ** xyza* / ** xyša* / ** xuzь* < *hūs(a)* ‘Haus’. Детаљно ЛОМА 2004.

За словенску етимологију од значајне су и друге дијалектологије осим словенске. У више радова покушао сам да укажем на неке специфичне црте скитског у кругу староиранских дијалеката, са посебним обзиром на могућност идентификације слоја скитских позајмљеница у прасловенском језику. У склопу тога изнео сам претпоставку да се прасл. **xaloga* скитским посредством (скит. прелаз *ph > x*) своди на гр. *φάλαγξ*, акуз. *φάλαγγα* у значењу ‘утврђење од међусобно повезаних балвана’. У том значењу (‘ограда, палисада, улица и сл.’) реч је посведочена на староруском терену (*халџга* у Остромировом јеванђељу 1056–57, струс. *халуга*), док у данашњим источнословенским и јужнословенским дијалектима показује друга значења која се путем метафоре или синегдохе могу свести на то изворно; њен најдаљи домет на запад је у чеш. и слч. *chaluha* ‘биљка *Fucus*’, где је и семантички помак највећи. С.-х. *халуга* ‘густа шума, честар’ стоји још доста близу изворној семантици, а занимљиво је да српске дијалекатске потврде (*алуга* Загарач, Тамнава) потврђују првобитан иницијални нагласак речи, који је другде накнадно прилагођен типу суфиксалних изведеница на *-уга < -oga*, са нагласком на пенултими (ЛОМА 2007b).

Овај преглед проблематике свезане са српском и шире, јужнословенском етимологијом сагледаваном на разним дијакроним и синхроним микро- и макродијалекатским плановима нужно је сумаран и свакако непотпун, између осталог што су фокусирани најновији резултати тима који ради на изради ЕРСЈ, а само успут и резултати других ранијих и савремених истраживача на том пољу. Надам се да ће читалац разумети да је такво ограничење условљено, пре свега, расположивим простором и благонаклоно прихватити мој скромни прилог као једино што он и може бити: подстицај за даља истраживања.

Литература

- БЈЕЛЕТИЋ, М. Духовна култура Словена у светлу етимологије: јсл. (*x*)*ала*. *Dzieje Słowian w świetle leksyki*. Kraków, 2002, 75–82.
- БЈЕЛЕТИЋ, М. Прилог проучавању с.-х. (*c*)*комрачии* „tenacem esse“, „anguste vivere“. *RS LIV* (2004): 121–129.
- БЈЕЛЕТИЋ, М. Прилог проучавању словенских лексичких паралела (с.-х. *чавѣдаџи*, укр. *чав'ядіти*). *Студије з ономастики та етимології*, 2005, 190–195.
- БЈЕЛЕТИЋ, М. *Падријине* (творбени архаизам из Бучума). *Годишњак за српски језик и књижевност* 8 (2006а), Ниш, 39–43.
- БЈЕЛЕТИЋ, М. Из лексике југоисточне Србије (*џајрљак*, *џајрче*, *џамрака*). *НССУВД* 35/1 (2006b): 451–459.
- БЈЕЛЕТИЋ, М. Прилог проучавању придева типа *боговеџан*. *ЈФ LXV* (2009): 299–317.
- ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ, Ј. *Историјска семантика глагола ударања у српском језику. Преко етимологије до модела семасиолошког речника*. Београд, 2002.

- ВЯ: *Вопросы языкознания*. Москва.
- ЕРДЕЛАНОВИЋ, Ј. Доње Драгачево. *СЕЗб* 4 (1902), Насеља 1.
- ЕРСЈ: *Етимолошки речник српског језика*. Београд 1/2003, 2/2006, 3/2008.
- ЕРСЈ ОС: Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ: *Огледна свеска*, ур. П. Ивић. Београд, 1998.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*. Москва 1974–.
- ЗАЛИЗНЯК, А. А. *Древненовгородский диалект*. Москва, 2004.
- ЗБМСФЛ: *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*. Нови Сад.
- ИВИЋ, П. Језик и његов развој до друге половине XII века. *Историја српског народа I*. Београд, 1981, 125–140.
- ЈФ: *Јужнословенски филолог*. Београд.
- КУРКИНА, Л. В. *Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики*. Ljubljana (SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 38), 1992.
- ЛОМА, А. На ушћу Дњепра у Колубару. Стара словенска баштина у географској терминологији ваљевског краја. *Календар „Ваљевац“ за 1994*, Ваљево, 1994, 229–236.
- ЛОМА, А. Још о географској терминологији северозападне Србије. *Календар „Ваљевац“ за 1995*, Ваљево, 1995, 178–177.
- ЛОМА, А. Једна српско-украјинска топономастичка паралела *Семегњево* : Семигинів. *НЈ XXXIV* 3–4 (2002–2003): 244–251.
- ЛОМА, А. Незабележан досега апелативен рефлекс на праслав. *glazъ в јужнословенските езици. *Български език LI/4* (2004): 5–10.
- ЛОМА, А. О једном источносрбијанско-западнобугарском дијалектизму (срп. дијал. ивора, буг. дијал. ивер и сл.). *Годишњак за српски језик и књижевност* 8 (2006), Ниш, 229–233.
- ЛОМА, А. Два српска дијалекатска архаизма на балтословенском плану: *шренсла* (и сл.) ‘Prunus radus’, *шремесла* ‘дијафрагма’. *Словенска етимологија данас*. Београд, 2007а, 307–323.
- ЛОМА, А. Одна славянско-иранская изоглосса в области словосложения: ст.-слав. *врѣтъль* : н.-перс. *girdāb*. *Этимология 2003–2005*. Москва, 2007б, 117–123.
- НЕПОКУПНИЙ, А. П. *Балто-севернославянские языковые связи*. Киев, 1976.
- НЈ: *Наш језик*. Београд.
- ТОПОРОВ, В. Н., О. Н. Трубачев. *Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья*. Москва, 1962.
- ТРУБАЧЕВ, О. Н. О составе праславянского словаря (Проблемы и задачи). *Славянское языкознание*. V международный съезд славистов — доклады советской делегации. Москва, 1963, 159–196.
- ТРУБАЧЕВ, О. Н. Лингвистическая география и этимологические исследования. *ВЯ I* (1959): 16–33 (прештампано у ТРУБАЧЕВ 2004: 211–239).
- ТРУБАЧЕВ, О. Н. *Труды по этимологии. Слово, история, культура*. Москва, 2004.

*

- BORYŚ, W. Problematyka prastowiańskich dialektów leksykalnych. Izoleksy południowosłowiańskie i zachodnio-południowo-słowiańskie. *Etnogeneza i topogeneza Słowian*. Warszawa — Poznań, 1980, 75–85 (прештампано у BORYŚ 2007: 209–222).
- BORYŚ, W. Z nawiązań leksykalnych południowosłowiańsko-baltyckich: sch. i sle. *ježa* = литв. *ežis*, лот. *eža*. *Colloquium Pruthenicum Primum*. Warszawa, 1992а, 129–134 (прештампано у BORYŚ 2007: 264–269).

- BORYŚ, W. Zu den südslavisch-baltischen lexikalischen Verknüpfungen. *Linguistica Baltica* 1 (1992b): 193–199 = BORYŚ 2007: 270–274.
- BORYŚ, W. *Etymologie słowiańskie i polskie*. Warszawa, 2007.
- LOMA, A. Mundartliche Gliederung des späten Urslavischen und frühe slavische Stammesbildungen. Mit besonderer Rücksicht auf die sorbisch-serbischen Isolexen. *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*. Warszawa, 1998, 143–160.
- LOMA, A. Skythische Lehnwörter im Slavischen. Versuch einer Problemstellung. *Studia etymologica Brunensia* 1 (2000): 333–350.
- LOMA, A. Le nom du millet et le problème de la satémisation incomplète en balto-slave. Реферат поднет на *Symposium Baltic Languages, Slavic languages: contact, confrontation, comparison*, Paris April 21–22 2006, предат за штампу у зборнику скупа.
- LOMA, A. Serbisch-kroatisch *neman* ‘Ungeheuer’. *ЗМСФЛЛ* (2007): 455–457.
- LOMA, A. Proto-Slavic **bystrь* or **brystrь*?, предато за штампу у зборнику у част *Sto lat Rocznika Slawistycznego*, 2008.
- LOMA, A. Späte Parallelentwicklungen oder frühe Isoglossen. *Slawistyka* XI, 2009 (у штампи).
- LOMA, A. Baltisches Substrat in Serbien? — Flußnamen als Zeugen der Völkerwanderungszeit. *Sprache und Leben der frühmittelalterlichen Slaven. Mit den Beiträgen zu den Scheibbser internationalen sprachhistorischen Tagen II und weiteren Aufsätzen. Radoslav Katičić zum 80. Geburtstag gewidmet*, 2010 (у штампи).
- MEILLET, A. *Les dialectes indo-européens*. Paris, 1908.
- OTRĘBSKY, J. *Gramatyka języka litewskiego*, tom II — *Nauka o budowie wyrazów*. Warszawa, 1963.
- POLJAKOV, O. *Das Problem der balto-slavischen Sprachgemeinschaft*. Frankfurt am Main, 1995.
- SŁAWSKI, Fr. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. *SP* 1, 1974, 43–141.
SP: *Słownik prasłowiański*. Kraków 1974–.
- ŠIVIC-DULAR, A. Južnoslovansko-zahodnoslovanske izoglose in njihov pomen za praslovanško dialektologijo (na slovanskem fitonimu za ‘Alnus’). *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*. Warszawa, 1998, 161–175.
- VAILLANT, A. *Grammaire comparée des langues slaves IV: La formation des noms*. Paris, 1974.

Aleksandar Loma

ETYMOLOGY AND DIALECTOLOGY IN DIACHRONIC PERSPECTIVE
From the experiences of writing the Etymological dictionary of Serbian

S u m m a r y

As two branches of historical linguistics, dialectology and etymology are of complementary and equal importance. The very notion of dialect arises from a basically etymological comparison of the lexicons of two tongues; on the other hand, an isogloss (or, more precisely, an isolex) can be not only the starting point of an etymological analysis, but also its result. In the present paper, this complementarity is exemplified by some

experiences resulting from work on the comprehensive etymological dictionary of Serbian, which largely includes vernacular words and forms. Some isolexes are focused on connecting, more or less exclusively, Serbian linguistic territory with different parts of the northern Slavic area. Among other things, several onomastic and lexical indications are discussed, suggesting that the Slavicization of the north-western Balkans may have been influenced by a stream of previously Slavicized Balts from what is today Western Russia (the former tribal territory of the *Kriviči*). In addition, the presence of certain exclusive isolexical ties between South-Slavic and other Indo-European languages (Iranian, Tocharian, etc.) is pointed out, reflecting the linguogeographical situation of Common Slavic on various chronological levels and, eventually, the process of Slavic glottogenesis.

Филозофски факултет у Београду
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Република Србија
aloma@f.bg.ac.rs